

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12 (477)

І. Н. Бойко

Навчально-науковий інституту права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
асист. кафедри історії держави і права

ВИТОКИ ТА АТМОСФЕРА ФОРМУВАННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО

© Бойко І. Н., 2014

Розглянуто питання витоків та атмосфери формування філософсько-правових поглядів українського ученого Д. Чижевського, його бачення раціонального та ірраціонального, розвиток доктрини “філософії серця”, роздуми про зумовленість долі людини або нації з її характером та історичними обставинами. Особливо підкреслена творча атмосфера вільної західної філософської думки, в якій відбувалося становлення філософських поглядів вченого.

Ключові слова: філософсько-правові погляди, феноменологія, екзистенціалізм, “філософія серця”, історія філософії, національний світогляд.

І. Н. Бойко

ИСТОКИ И АТМОСФЕРА ФОРМИРОВАНИЯ ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ДМИТРИЯ ЧИЖЕВСКОГО

Рассмотрены вопросы истоков и атмосферы формирования философско-правовых взглядов украинского учёного Д. Чижевского, его видение рационального и иррационального, развитие доктрины “философии сердца”, размышления об обусловленности судьбы человека или нации его характером и историческими обстоятельствами. Особенно подчёркнута творческая атмосфера свободной западной философской мысли, в которой осуществлялось становление философских взглядов ученого.

Ключевые слова: философско-правовые взгляды, феноменология, экзистенциализм, “философия сердца”, история философии, национальное мировоззрение.

I. N. Boyko

ORIGINS AND FORMATION OF ATMOSPHERE PHILOSOPHICAL AND LEGAL VIEWS DMITRY CHYZHEVSKY

The article deals with the problem of the origin and the atmosphere of forming philosophical and legal perspectives of Ukrainian scholar D. Chyzhevsky, his views of the rational and the irrational, the development of the doctrine of the “philosophy of the heart”, reflections on the conditionality of the fate of a person or a nation by its character and historical circumstances. A great attention is paid to the creative atmosphere of the free western philosophical thought, which was the ground of becoming the philosophical views of the scientist.

Key words: philosophical and legal perspectives, phenomenology, existentialism, “philosophy of the heart”, history of philosophy, national outlook.

Постановка проблеми. ХХ ст. увібрало в себе безліч проблем, пов'язаних зі складними питаннями усвідомлення дійсності, переосмислення і навіть переформатування сталих уявлень про філософію, філософсько-правові підходи до людини, її природних прав. У цьому контексті доволі яскравим прикладом у розгляді реалій буття є підходи недостатньо дослідженого українського вченого, справжнього енциклопедиста Дмитра Чижевського. Неоднозначність осмислення філософського надбання попередників, особливо українських та зарубіжних, передусім європейських мислителів, заслужено поставило ім'я Д. Чижевського в один ряд з кращими філософами сучасності.

За твердженням П. Феденка, "...між творцями української науки, що діяли за правилом – *sine ira et studio*, – Михайлом Максимовичем, Володимиром Антоновичем, Михайлом Драгомановим, Іваном Франком, Михайлом Грушевським, ім'я Дмитра Чижевського залишиться в пошані, поки живе українська нація та її культура" [1, с. 532]. Однак той факт, що творив вчений за межами своєї Батьківщини, багато в чому позбавив вітчизняних дослідників можливості вивчати його внесок у скарбницю філософії права. Особливо цікавим є те, що творив Д. Чижевський під впливом багатьох чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, його мислення формувалося за неоднозначних умов, в атмосфері і в боротьбі за життя, творчість і спілкування з провідними філософами свого часу.

Стан дослідження. Чимало відомостей про Д. Чижевського залишили його сучасники і друзі О. Бургардт, М. Ветухів, Є. Маланюк, В. Міяковський, Ю. Луцький, В. Рудко, О. Прицак, І. Шевченко, Ю. Шевельов, П. Феденко, Л. Чикаленко. За останні десятиріччя творчість і життя стало предметом вивчення таких дослідників, як: І. Валявко, М. Попович, Л. Ушкалов, М. Наєнко, О. Забужко, Ю. Прилюк, І. Шевченко, А. Гонта, К. Гудзик, О. Мишанич, О. Данко, В. Пономарьов.

У підручнику "Філософія" (1995 р.) Д. Чижевський поданий першим серед найвідоміших мислителів української діаспори, і зазначається, що він "справедливо вважається засновником історії української філософії як наукової дисципліни" [2, с. 175]. До того ж повернення Д. Чижевського сьогодні – справа реабілітації нашої національної гідності, справа відновлення заслуженого престижу української духовної культури.

Мета роботи полягає у розкритті витоків та атмосфери формування філософсько-правових поглядів Д. Чижевського, показі основних етапів становлення вченого на науковій та освітній ниві в умовах розвитку європейського правового поля, утвердження української філософської думки на світовій арені.

Виклад основних положень. Глибину наукового надбання Дмитра Чижевського (1894–1977 рр.) ми спостерігаємо у тих підвалинах, тій атмосфері, у якій жив мислитель. Численні життєві та творчі колізії, буремні революційні події 1917–1921 рр., подальші поневіряння, освітнє та наукове середовище за кордоном, заглиблення у тогочасні філософські доктрини на Заході, зацікавлення гносеологією пізнання та аксіологією української філософії стали основою філософсько-правової думки вченого, його переконань.

Виключно важливе місце у становленні наукового майбутнього Д. Чижевського, у формуванні кола його друзів належить батькам. За скупю фразою однієї з автобіографій мислителя: "Духовні інтереси батьків рано визначили й мої власні устремління", – захований справжній життєвий подвиг вихованої на ідеалах українства родини, а також того оточення й тієї атмосфери, у якій жив учений [3, с. 7].

Д. Чижевський народився 23 березня (за старим стилем) 1894 р. в м. Олександрії (колишньому запорізькому зимівнику Усівці) Херсонської губернії (тепер – Кіровоградська область) над тиховодною річкою Інгульцем у степовій Україні [1, с. 495].

Будучи студентом фізико-математичного факультету Петербурзького університету, Д. Чижевський відвідував лекції з філософії та диспути, що відбувалися між "новокантіанцями" на чолі з професором О. Введенським, та "інтуїтивістами", яких репрезентував М. Лосський. У 1913 р.

він залишає Петербург і переходить на історико-філологічний факультет Університету св. Володимира у Києві, де зосереджується, передусім, на вивченні філософії [4, с. XIII].

У Києві на Д. Чижевського мали великий вплив два університетські філософи. Це, по-перше, В. Зінківський (Зенковський), молодий доцент, що став Чижевському другом на ціле життя. Коли вони познайомилися, Зінківський саме видрукував свою першу значну працю “Проблема психічної причинності”, в якій, усупереч Е. Дюркгеймові та З. Фрейду, обстоював незалежність релігійного досвіду.

Прихильник “філософії серця”, розробленої в Московському університеті українським філософом П. Юркевичем, В. Зінківський прилучив Д. Чижевського до творчості П. Юркевича, а також Г. Сковороди, М. Гоголя і Т. Шевченка. В. Зінківський, будучи учнем Г. Челпанова, російського філософа і психолога, автора праці “Мозок і душа”, який викладав у Києві у 1892–1907 рр. аж доки не перебрався до Московського університету, ознайомив Д. Чижевського з працями свого вчителя. Як результат, Д. Чижевський став і себе вважати за челпановського учня, хоча ніколи не був з ним знайомий, та зберігав інтерес до логіки впродовж усього життя.

Другим філософом був професор О. Гіляров, один із визначних учених Російської імперії, котрий розробив власну софіологічну систему синехології та у своїй історико-філософській концепції намагався поєднати раціональне з ірраціональним та примирити “істину розуму” з “істиною серця”.

У час свого київського студентства Д. Чижевський також пильно вивчав Г. Гегеля, а згодом зацікавився новою течією західноєвропейської філософської думки – феноменологією Е. Гуссерля – німецького філософа, який відстоював суб’єктивний досвід, як джерело пізнання об’єктивних феноменів.

Д. Чижевський завершив своє університетське навчання у 1918 р., а восени 1919 р., здавши державний іспит з філософії та слов’янської філології, закінчує університет з відзнакою – отримує диплом першого (тобто найвищого) ступеня (дипломна робота його була пов’язана з філософією поета, драматурга й мислителя Фрідріха фон Шіллера).

13 травня 1921 р. Д. Чижевський прибуває у м. Гейдельберг до Німеччини, яка відтоді стала для нього другою батьківщиною. Саме там, у Гейдельберзькому університеті, Д.І. Чижевський два семестри (весна 1921 р. – осінь 1921 р.) відвідував лекції філософа, психолога, засновника екзистенціалізму К. Ясперса. Планував, однак, податися до Фрайбурга–в–Брізгау, де викладав Е. Гуссерль, чия філософія захопила молодого вченого ще в часи київського студентства. Задум здійснився навесні 1922 р.: Д. Чижевський переїхав до Фрайбурга, де жив по зиму 1923–1924 рр.

У Фрайбурзі Д. Чижевський зміг навчатися не лише в Е. Гуссерля, а й у М. Хайдеггера, дослідника феноменології та екзистенціалізму, одного із засновників герменевтики та сучасної лінгвістичної філософії, який окреслив три різні “епохи думки” (античну “першу філософію з її основним питанням про сутність сущого, християнізоване мислення з його відповідями про створення сущого та недогматичне мислення Нового часу, що виходить із достовірності буття суб’єкта) [5], засновника філософії “сенсу буття”, котрий у 1928 р. став наступником Е. Гуссерля; у Й. Кона, представника неокантіанського перцептивно-критичного ідеалізму та визнаного авторитету в галузі естетики; у Р. Кронера, неогегельянця, культурфілософа, що розробив новий підхід до німецької філософії в період від Канта до Гегеля та займався виявленням сутності й смислу культури, які кореняться у потребах людського духу, притаманних йому суперечностям природного та божественного, чуттєвого й розумового, у полюсах єдності і множинності духу; у Ю. Еббінхауса, дослідника філософської спадщини Е. Канта. Товаришами українського дослідника у навчанні були німецько-російський філософ Ф. Степун, що став Д. Чижевському довічним другом, та польський феноменолог і теоретик літератури Р. Ингарден.

Та опинившись у Фрайбурзі, Д. Чижевський обрав собі за наукового керівника не Е. Гуссерля, а Р. Кронера, визначного фахівця з німецької ідеалістичної філософії, зокрема з гегелівських концепцій. Саме у Р. Кронера він розпочав у 1924 р. писати одну з блискучих своїх робіт “Гегель у Росії”, яка принесла йому заслужене визнання у широких наукових колах. Проте Е. Гуссерль звернув увагу на Д. Чижевського і виділив його з багатьох своїх учнів. Згодом, у 1932 р.,

даючи йому рекомендацію для отримання посади викладача славістики Галльського університету, Е. Гуссерль охарактеризував Д. Чижевського як “непересічну особистість”: “Це надзвичайно ґрунтовно освічений, самостійно мислячий філософ... захоплений переважно Гегелем, він водночас перебуває під впливом феноменології, при цьому для нього характерна подиву гідна широта вченості, що охоплює різні ділянки культури. Не базіка! – спокійна, звернена в себе сама людина, котра не тільки сприймає, а й переробляє, у котрої залюбки вчишся”.

Крім зазначених відомих філософів, Д. Чижевський слухав лекції таких вчених, як Г. Майер та Ю. Еббінгауз, що мало вплив на розвиток його філософських поглядів [4, с. XV–XVI].

У 1925 р. Д. Чижевський опублікував у Празі невелику за обсягом статтю “На теми філософії історії”, і ця чи не найбільш пристрасна із близько тисячі його праць сьогодні видається на диво актуальною, – а надто для України. У ній філософ розмірковує про зумовленість долі людини або нації її характером та історичними обставинами. Долі годі опиратись, однак її несподівана зміна надає шанс і тому має сприйматись як милість або благодать. Для людини це може бути якесь велетенське завдання, що підносить її до себе, для нації – культурне відродження чи відновлення втраченої колись державності. Коли ж людині або нації бракує волі скористатися цією милістю долі, “...коли великі історичні завдання упущені *свого* часу, коли їх розв’язання замінено боротьбою за дрібні та “настирливі” інтереси, тоді пройде без сліду й та година, в яку *можливо* буде велике. Благодать не чекає, доля закамєніє нерухома. Але як немає завше живої волі, то й усі двері історії залишаються зачиненими назавше” [6].

Вже працюючи в Чехо–Словаччині, у Празі в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, у 1925 р. Д. Чижевський був обраний на посаду доцента та вів курси історії філософії, історіографії, філософії, вступу до філософії та естетики. У лютому 1927 р. – подав до габілітації книгу “Філософія на Україні: спроба історіографії питання”, за яку Вчена рада цього інституту присудила йому звання професора.

У 1929 р. в Українському вільному університеті [7, 579]. Д. Чижевський захищає свою першу докторську дисертацію “Гегель і Французька революція” (частина цієї габілітаційної роботи була надрукована у 1929 р. в першому томі “Праць Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова”). Завдяки цьому здобув в університеті статус “приват-доцента” з правом безкоштовного викладання, а у 1932 р. університет надав йому звання, рівнозначне ад’юнкт-професорському.

Працюючи в Празі, Д. Чижевський підтримував зв’язки і з німецькими науковими установами та угрупованнями. Його обрали членом двох престижних філософських об’єднань – Гегелівської спілки й Кантівського товариства. Як визнаний фахівець, був активним членом багатьох організацій, зокрема таких, як Міжнародна Гегелівська спілка (член управи), Товариства ім. Ф. Достоевського (член управи), Німецького товариства слов’янських досліджень у Празі (член-кореспондент), Швейцарський архів з історії філософії (член редакції) [4, с. XVII–XVIII]. А від часу заснування в Берліні, в 1926 р. Українського дослідного інституту, він був позаштатним співробітником цього закладу [8].

Перебуваючи у Празі, Д. Чижевський продовжував підтримувати тісні контакти з науковими колами Німеччини, насамперед з потужним філософським осередком у Фрайбурзі, де він свого часу студіював. Це був єдиний період у його житті, коли він читав фактично тільки філософські курси і велику частину свого часу присвячував науковим дослідженням з філософської тематики. Вже у 1926 р. Д. Чижевський визначив для себе напрям своїх наукових інтересів: історія філософії слов’янських народів. Праця Д. Чижевського у багатьох напрямках обраної ним тематики була новаторською і багатогранною [4, с. XVII].

У праці “Нариси з історії філософії на Україні” (Прага, 1931 р.) Д. Чижевський проводить думку, що українська філософія генетично споріднена з неоплатонізмом, з ученням отців церкви і – понад усе – з німецьким містицизмом. Найважливішим елементом у цьому духовному ланцюгу він вважав ідею Божої іскри в людській душі або в серці. Тому, вслід за П. Юркевичем, Д. Чижевський визначає українську філософію як філософію серця [9] та розвиває ідею кордоцентризму в нових історичних умовах. А видані у цей період монографії “Філософія на Україні: спроба історіографії

питання” (1926, 1928) та “Нарис з історії філософії на Україні” (1931) стали першими ґрунтовними роботами з української історії філософії, де остання розглядалася як окрема самостійна гілка світового наукового процесу, зі своєю методологією та періодизацією. Сам учений доволі обережно розцінював значення своєї праці, зауважуючи, “...що історія філософії на Україні не є головною темою моїх студій, і що тому той матеріал, який я подаю, не може вважатись завершенням і викінченням наукової праці в цій галузі, а навпаки, – скоріше має на меті пробудити цікавість і увагу до цієї галузі дослідження, що досі оминалась україністикою” [10, с. 4].

У 1934 р. Український науковий інститут при Варшавському університеті видрукував монографію Д. Чижевського “Філософія Г. С. Сковороди”, як двадцять четвертий том “Праць Українського Наукового Інституту” у Варшаві, а наклад книги надрукували у Львові, у друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка. Через два роки, завдяки цій праці, Д. Чижевський був обраний членом на той час найпрестижнішої української наукової інституції – Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. У згаданій праці про Г. Сковороду Д. Чижевський називає себе “істориком духа”, ставить собі завдання пізнати національний світогляд, знайти міжкультурні споріднення з духом інших національних культур. Д. Чижевський і досі залишається, мабуть, найглибшим інтерпретатором філософії Григорія Сковороди. Завдяки невтомній праці вченого Сковорода не лише здобув собі визнання як один з найвидатніших європейських мислителів доби бароко, але хоча б трохи привідкрив світові “незнану землю” української культури [11, с. 13–20]

Починаючи свою науково–викладацьку кар’єру в Галле (Німеччина), Д. Чижевський сподівався отримати місце ординарного професора. Однак обставини склалися по-іншому... Спочатку не була визнана його перша докторська праця “Гегель і Французька революція”, оскільки в Німеччині визнавали насамперед праці, захищені у німецьких університетах. І замість габілітації Д. Чижевський мусив підтверджувати свій перший докторат, захищаючи нову дисертацію, що він і зробив 5 липня 1933 р., блискуче склавши відповідний іспит та захистивши працю “Гегель у Росії” [12] з найвищою оцінкою “*Summa cum laude*” (його новим офіційним “доктор-фатером” став професор А. Гельб, уродженець Москви, гештальтпсихолог Берлінської школи). Працю було видано двічі німецькою мовою у 1934 та 1961 рр., російською – у 1939 р., а у 2005 р. зроблено видання й українською [4, с. XX–XXI].

З’ясовуючи ставлення Гегеля до просвітницького раціоналізму, Чижевський розглядав перипетії того розуму, який став основою просвітницького варіанта соціальної інженерії та, відповідно, “формування” (*Bildung*). За ним стоїть настанова на перетворення людей на пасивний матеріал, оформлення якого робить їх атомами, позбавленими будь-якого духовного зв’язку. Наслідком цього є те, що “правне оформлення звичаїв” зумовило “самоізоляцію, самоусамітнення самосвідомості”, перетворення людей на самотніх осіб, “атомів”, “пунктів”, зрештою, “спустошення” особи, що стає тільки пустим “помисленим” об’єктом оцінки в загальній, зрівняльній формі, за зовнішніми ознаками.

Отже, руйнування феодальної авторитарної ієрархічності, яке відбувається під гаслами рівності і прав людини, хоч і має свою виправданість, загрожує розпадом соціальних і моральних зв’язків. Замість суспільства з’являється “маса” як особливе утворення, що опиняється в центрі уваги філософів та соціологів у ХХ ст. (Х. Ортега-і-Гассет “Бунт мас” та ін.). Наслідком цього є взаємне відчуження людей, криза колективної і особистої ідентичності, почуття безпідставності власного існування, а отже, – схильність до тоталітаризму як ілюзорного порятунку від того “усамітнення”, що разом із втратою суспільного зв’язку підважувало особисту ідентичність. Продовженням цього розчинення особи у масі можна вважати також поширення споживацької ідеології у високорозвинених західних суспільствах, де у формуванні уподобань і поцінувань провідну роль відіграють мас-медіа.

Майже в усіх дослідженнях, присвячених філософії Гегеля, Д. Чижевський захищав її від спрощених інтерпретацій. У зв’язку з цим він критикував акцентування на системності гегелівської філософії, коли її розглядають з погляду розумових конструкцій (панлогізм) чи розумово

сконструйованих схем, таких як “тріада”. У кінці статті “Гегель і французька революція” він зауважив, що діалектика Гегеля є вільною системою, в якій жоден елемент не займає чітко визначеного, закріпленого місця. Адаже конкретність істини у розумінні Гегеля означає “многогранність і многовидність”. Однак Чижевський визнавав, що в пізній період свого мислення Гегель привніс у свою філософію елементи “раціоналістичної сухості” і педантично визначеного місця певних елементів своєї системи. Проте, на думку Чижевського, важливо бачити, як “система” виростає з діалектичного способу мислення Гегеля.

Про намагання Д. Чижевського висвітлити маловідомі факти з життя Гегеля і залишені поза увагою деякі підтексти його філософії свідчить і стаття “Гегель і Ніцше”, у якій, зокрема, визнаючи, що ніцшеанський релятивізм “нагадує історичний релятивізм Гегеля”, зауважив, що між ними є велика відмінність, оскільки “для Гегеля історія ідей – це “Пантеон духу”, а для Ніцше – вона є низкою помилок і безумств”.

Чижевський розумів, що філософія Гегеля поєднує в собі суперечливі тенденції: з одного боку, універсалізм і панлогізм, з іншого, – акцентування на людській діяльності, зокрема духовній, яка “об’єктивується” в культурних витоках. Тому філософія Гегеля стала джерелом історизму і герменевтики, а також марксизму та діалектичного матеріалізму з його абсолютизацією “історичної необхідності”, з якою суперечливо поєднується наголос на пріоритетності практики (активності) щодо теорії. Основний обсяг історико-філософських досліджень Чижевського стосується поширення філософії Гегеля серед слов’янських народів. Ці дослідження здебільшого пов’язані з історією філософії слов’янських народів (філософська славістика); вони дають змогу уточнити окремі моменти у ставленні Чижевського до філософії Гегеля [6].

Під час викладання в Галльському університеті Д. Чижевський написав низку філософських праць, які були певним підсумком попередніх наукових досліджень, де піднімає філософсько-правові проблеми, базуючись на набутому досвіді, зокрема, “Коменський і західна філософія”, “Філософія життя у Людовіта Штура”, “Гегель у словаків”, “До проблеми філософської мови і філософії мови”, “Натурфілософія В. І. Вернадського”, “В’ячеслав Липинський як філософ історії”, “П. О. Куліш – український філософ серця” тощо [4, с. XXI–XXIII]. Чижевський віднайшов в архівах Галле також латиномовні твори українських учених минулих століть, що студіювали в західноєвропейських університетах.

У бібліотеці Вайзенгаузеса в Галле за наполегливу дослідницьку працю Чижевського було винагороджено найбільшим у його житті відкриттям: 24 грудня 1934 р. він натрапив на утрачений рукопис головного твору чеського реформатора освіти, теолога Яна Амоса Коменського (Коменіуса, 1592–1670 рр.), котрий зупинявся в Галле тоді, коли блукав релігійним вигнанцем [13, с. 79–98]. Праця Коменського була під заголовком “*De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*” (“Загальна порада про виправлення справ людських” скорочено згадувана, як “Пансофія”). Ця подія стала справжнім містком між мислителями минулого і сучасного та засвідчила дійсну наступність поколінь.

Висновки. Перу Д. Чижевського належить понад тисячу праць із найрізноманітніших ділянок гуманістики. За глибоким переконанням М. Наєнка, “...без його праць українське літературознавство було й залишається не просто “неповним”, а злиденим. Як, до речі, й українська філософська думка ХХ століття... В часи, коли Україна стала незалежною, вона особливо має пишатися тим, що і в часи неволі не давали заснути тій думці такі сподвижники, як Дмитро Чижевський” [14]. В 1969 р. Ганс-Георг Гадамер як президент Гайдельберзької академії наук писав Чижевському з нагоди його 75-ліття: “Якщо Фрідріх Великий свого часу начебто казав про Ляйбніца, що він сам-один був цілою академією, то в більш вузьких і більш широких рамцях нашого століття про Вас можна сказати щось подібне” [11, с. 8]. Праці Д. Чижевського стали для сучасності першими ґрунтовними роботами з української історії філософії та філософії права, які

повною мірою є підсумком тієї наукової та творчої атмосфери, в якій викристалізувався таланти мислителя та сформувалася окрема самостійна гілка світового наукового процесу, зі своєю методологією та періодизацією.

1. Феденко П. Дмитро Чижевський / П. Феденко, Чижевський Д. Українське літературне бароко: Вибрані праці з давньої літератури. – К. : Обереги, 2003. – 576 с. 2. Філософія: підруч. / за ред. Н. Я. Горбача. – Львів : Логос, 1995. – 224 с. 3. Насенко М. Дмитро Чижевський і його “Історія української літератури” / М. Насенко, Чижевський Д. Історія української літератури. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2003. – 568 с. 4. Валявко І. Інтелектуальна біографія Дмитра Чижевського: спроба наукової ретроспективи / І. Валявко, Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4-х т. – Т.1. – К. : Смолоскип, 2005. – XI – XXX с. 5. Хайдеггер М. Время картины мира / М. Хайдеггер // Современные концепции культурного кризиса на Западе. – М., 1976. – С. 208–249. 6. Пономарьов В. Чижевський Д.: філософ, що любив котів. – Тиждень. – 2012. – 20 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/48042>. 7. Українська культура: лекції; за ред. Д. Антоновича. – К. : Либідь, 1993. – 592 с. 8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/elmuseum/chizhevsky/pritsak.html>. 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/elmuseum/chizhevsky/vilchinsky.html>. 10. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський // Філософські твори: у 4-х т. – Т.1. – К.: Смолоскип, 2005. – XXXVIII.+402 с. – С.3 – 162. 11. Ушкалов Л. Дмитро Чижевський та його книга про філософію Сковороди / Л. Ушкалов // Чижевський Д. Філософія Г.С. Сковороди. – Х. : Прапор, 2004.– 272 с. 12. Чижевський Д. І. Гегель у Росії / Д. І. Чижевський // Філософські твори: у 4-х т. – Т.4. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 1–305. 13. Кортгаазе В. Чижевський і Коменський. З історії відкриття та інтерпретації основного твору Яна Амоса Коменського // Дмитро Чижевський і світова славістика: матер. наук. семінару (Дрогобич, 17 – 18 травня 2003 р.). – Т. 1: Славістика. – Дрогобич, 2003. – С. 79–98. 14. Гонта А. Невідомий Чижевський / А. Гонта // Журнал “Музеї України”. – Новини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://museum-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=2300> (<http://sites.google.com/site/ocrb33/>).